

PROIZVODNJA ŽITA U SRBIJI IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

APSTRAKT: U radu je analiziran razvoj proizvodnje žita u Srbiji za vreme Kraljevine Jugoslavije, s posebnim akcentom na njenoj niskoj produktivnosti i nemogućnosti da zadovolji potrebe, prevashodno gazdinstava sa sitnim posedom.

Povoljni geografski i klimatski uslovi u Srbiji pružaju izuzetnu osnovu za razvoj poljoprivrede. Prostrane ravnice i blago zatalasani predeli pogodni su za sve grane zemljoradnje, a nepregledni pašnjaci, livade i suvati po planinama i njihovim obroncima preduslovi su za uspešno bavljenje stočarstvom. Prosečno uzevši, u predkumanovskoj Srbiji, ili u tzv. Severnoj Srbiji, poljoprivredna površina, u periodu između 1929. i 1939. godine, iznosila je 59,48% njene ukupne površine, odnosno 2.970.929 ha. U krajevima prisajedinjenim Srbiji nakon balkanskih ratova, izuzev Makedonije, poljoprivredna površina činila je 48,16% ukupne površine, ili 715.956 ha, što znači da je ovako proširena Srbija imala 3.686.885 ha poljoprivredne površine.¹

Najveći deo poljoprivredne površine, 54,06%, predstavljale su oranice, a zatim: livade i pašnjaci 38,96%, voćnjaci 3,67%, vinogradi 1,56%, bašte i vrtovi 1,03%, bare, ritovi i trsati 0,72%. Ovakav raspored poljoprivredne površine nije, međutim, bio stalan, mada ni odstupanja, iz godine u godinu, nisu bila značajnija, uglavnom uslovljena uvećanjem ukupne poljoprivredne površine, koja je od 1929. do 1939. godine iznosila 17,63%.² Takođe, potreba za većom proizvodnjom, pri ekstenzivnom načinu privređivanja, uticala je na uvećanje oraničnih površina. U apsolutnom smislu, najprostranjenije oranice, livade i voćnjaci bili su 1939. godine; bašte, vrtovi i pašnjaci 1937. godine;

1 *Obrađena zemlja i žetveni prinosi* (godišnje publikacije za period 1929-1932); *Poljoprivredna godišnja statistika* (publikacije za period 1933-1939).

2 Isto.

vinogradi 1931. godine; a bare i ritovi 1929. godine.³ Nešto drugačiji odnos bio je u relativnom pogledu: oranice i livade najviše su zahvatale 1929. godine; pašnjaci 1932. godine; bašte, vrtovi i vinogradi 1937. godine; bare i ritovi 1938. godine; a voćnjaci 1939. godine.⁴

Razlike u veličini poljoprivredne površine, i naročito u njenom rasporedu, prisutne su, međutim, u znatnoj meri, između pojedinih krajeva. Među okruzima predkumanovske Srbije, najmanju poljoprivrednu površinu ima rudnički orkug, a najveću vranjski okrug.⁵ I dok je ova razlika prvenstveno prouzrokovana ukupnom površinom određenog okruga dotle je raspored poljoprivredne površine uglavnom posledica njenog kvaliteta. Najviše ziratne zemlje je u okruzima: beogradskom, podrinskom, smederevskom, više od 70% poljoprivredne površine. Istovremeno, u njima su najskromnije površine pod livadama i pašnjacima. S druge strane, najmanje oranica imali su okruzi: rudnički, užički, čačanski, kao i područje Raške.⁶

Zahvaljujući strukturi poljoprivredne površine, jedna područja su izrazito zemljoradnička, a druga prevashodno stočarska. Ipak, ovde se ne radi o nekoj čvrstoj podeli, budući da se seoska gazdinstva u skoro svim područjima bave proizvodnjom žita, povrća, voća, živine, stoke i raznih drugih proizvoda, manje ili više, u zavisnosti od terenskih i klimatskih prilika. Sva su ona, dakle, polikulturalna i u osnovi naturalna, jer prvenstveno nastoje da proizvedu sve ono što im je neophodno za sopstvene potrebe. Tržište i novčani promet njih se dotiče samo spolja, jer štošta od svojih proizvoda prodaju samo da bi došli do novca, radi plaćanja poreza, podmirenja dužničkih obaveza, ili nabavke onoga što se u kući ne proizvodi, često samo: so, gas, šećer, ekseri, šibice i sl. U pretežno stočarskim krajevima, gazdinstva prodaju određena grla stoke, kako bi nabavila još i manje ili veće količine zemljoradničkih proizvoda, uglavnom žita, neophodnih za ishranu. Kao kupci žita za ishranu pojavljuju se, međutim, i seljaci iz zemljoradničkih krajeva, koji raspoložu malim posedom, nedovoljnim da pruži neophodne količine proizvoda. Broj ovakvih kupaca se naročito uvećava prilikom nerodnih godina, koje su na žalost bile česte u Srbiji između dva svetska rata.

Izuzimajući površine pod pašnjacima, livadama, kao i one koje zahvataju bare i ritovi, prosečne godišnje površine za zemljoradničku proizvod-

3 1939. godine oranice su zahvatale 2.123.276 ha, livade 522.293 ha, voćnjaci 164.522 ha; vinogradi 1931. godine prostirali su se na površini od 118.609 ha, bašte i vrtovi 1937. godine na 50.381 ha, a pašnjaci na 1.005.141 ha; bare i ritovi 1929. godine zauzimali su 46.929 ha poljoprivredne površine.

4 S obzirom na ukupnu poljoprivrednu površinu, 1929. godine oranice su zahvatale 55,62%, livade 14,68%, pašnjaci 1932. godine 26,91%, vrtovi 1937. godine 1,31%, a vinogradi 1,62%, bare i ritovi 1938. godine 4,34%, a voćnjaci 1939. godine 4,26%.

5 Prosečna godišnja poljoprivredna površina u vranjskom okrugu iznosila je 273.253 ha, a u rudničkom svega 91.096 ha.

6 Površine oranica u okruzima: rudničkom 41,23%, užičkom 25,52%, čačanskom 28,05% i u Raškoj 25,18% poljoprivredne površine.

nju u Srbiji, u periodu između 1929. i 1939. godine, iznosile su 60,29% ukupne poljoprivredne površine, naravno uz velike razlike između pojedinih krajeva. Najdominantnije su površine pod ratarskim kulturama, a zatim one na kojima se gaji: voće, povrtarski usevi i vinogradi.

Usmereno uglavnom na proizvodnju za ishranu, ratarstvo u Srbiji je prevashodno orijentisano na uzgajanje zrnastog bilja, koje je u periodu između 1929. i 1939. godine sejano, prosečno, na 92,24% oraničnih površina, a 1934. godine čak na 96,33% oranice.⁷ Najveći deo oranice pod žitom je u delu Kosova i Metohije, prisajedinjenom Srbiji nakon balkanskih ratova, a zatim u okruzima: beogradskom valjevskom, krajinskom, podrinskom, požarevačkom i topličkom, a najmanje, mada na preko 80% oranice, u Raškoj i u okruzima: pirotskom, užičkom i čačanskom.⁸

Najčešće sejana žita su: kukuruz, pšenica, ječam, ovas i raž, a u brdsko-planinskim predelima niškog, pirotskog, užičkog okruga, kao i u oblasti Raške, značajnije površine bile su još i pod krupnikom i napolicom.⁹ Usled nedostatka stoke, poljoprivrednog oruđa i sposobne muške radne snage, žitom zasejane površine u prvim posleratnim godinama bile su manje nego u godinama uoči Prvog svetskog rata. U odnosu na 1909/10. godinu 1918/19. godine pšenicom je zasejano 8,41% površine manje, kukuruzom 32,15%, ječmom 20,50%, ovsem 56,28% i raži 21,84%.¹⁰ Deficit u zasejanim površinama predkumanovske Srbije naročito je bio očigledan 1920. godine, pošto su površine pod kukuruzom bile za 33,59%, a pod pšenicom za 60,80% manje nego 1912. godine. Prosečno uzevši, u periodu od 1920. do 1926. godine, površine pod žitom godišnje bile su za 6,93% manje nego u periodu od 1903. do 1910. godine.¹¹ Normalizacijom prilika na selu u Srbiji u drugoj polovini dvadesetih i tokom tridesetih godina, površine pod žitom, iz godine u godinu, postajale su sve veće. Njihov godišnji prosek u periodu između 1929. i 1939. godine na području predkumanovske Srbije, uvećane teritorijom dobijenom od Bugarske Nejskim ugovorom,¹² iznosio je 1.517.205 ha, ili 38,64% više od proseka u razdoblju između 1920. i 1926. godine.

7 Kao napomena 1.

8 Pod zrnastim biljem u oblasti Raške se nalazilo, prosečno, 52.474 ha ili 84,52% oranice, u pirotskom okrugu 61.109 ha odnosno 87,43%, a u užičkom 42.409 ha ili 86,52%, u čačanskom okrugu 52.973 ha ili 89,74% oranice.

9 Krupnik je najviše sejan u srezovima: zlatiborski i račanski (užički okrug), kao i u Raškoj, a napolica u okruzima niški i pirotski. Primera radi, površine pod napolicom 1937. godine iznosile su: 2.049 ha u belopalanačkom, 1.671 ha u lužničkom, 2.251 ha u caribrodskom i čak 10.319 ha u nišavskom srezu. U niškom srezu pod napolicom je bilo 994 ha, a u svrljiškom 871 ha. Krupnikom je pak bilo zasejano 1937. godine: 603 ha u zlatiborskom, 576 ha u novovaroškom, 320 ha u sjeničkom i 1.489 ha u mileševskom srezu.

10 Momčilo Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*, Beograd 1995.

11 Isto.

12 Srbija je od Bugarske Nejskim ugovorom dobila bosiljgradski i caribrodski srez, kao i opštine: Aleksandrovac, Braćeovac, Kovilovo, Crnomasnica (negotinski srez); V. Jasenovac i

Tabela 1.

Prosečne godišnje površine pod žitom

Vrste žita	1903–1910		1920–1926		1929–1939	
	hektari					
kukuruz	552.288	100	530.853	-3,88	752.373	+ 36,23
pšenica	370.046	100	390.437	+ 5,51	575.470	+ 55,51
ječam	103.281	100	61.730	-40,23	53.592	-48,11
ovas	103.755	100	77.249	-25,55	90.928	-12,36
raž	46.561	100	34.107	-26,75	44.842	-9,69
Svega	1.175.931	100	1.094.376	-6,93	1.517.205	+ 29,02

Izvor: B. Đ. Milošević, O proizvodnji i potrošnji hlebnih žita u našoj Kraljevini, Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda, 22. april-jun 1928, str. 142; Obradena zemlja i žetveni prinos (1929-1932); Poljoprivredna godišnja statistika (1933-1939).

Najviše su povećane površine zasejane kukuruzom i pšenicom, žitom najvažniji za ljudsku ishranu, dok su jedino površine pod ječmom bile u stalnom opadanju. Među pojedinim okruzima, površine pod kukuruzom najviše su uvećane u kruševačkom okrugu, čak za 81,86%, a najmanje u smederevskom okrugu, za svega 7,78%. Čačanski okrug, međutim, prednjači u uvećanju površine pod pšenicom, koja iznosi 95,54%, dok je smederevski okrug, ponovo, na začelju, ali sada sa površinom manjom za 1,08%. Inače, najprostranjenije površine pod kukuruzom nalaze se u požarevačkom, a pod pšenicom u podrinskom okrugu, dok su najmanje u rudničkom okrugu u periodu između 1929. i 1939. godine, a u kruševačkom u razdoblju 1920-1926. godine. (Tabela)

Tabela 2.

Prosečne godišnje površine pod kukuruzom i pšenicom

Okrug	kukuruz			pšenica		
	1920-1926 x 1929-1939			1920-1926 x 1929-1939		
	ha	ha	%	ha	ha	%
beogradski	39.912	50.408	+ 26,30	38.903	58.079	+ 49,29
valjevski	32.929	46.838	+ 42,24	30.433	48.619	+ 59,76
vranjski	24.587	40.867	+ 66,21	23.860	41.053	+ 72,00
kragujevački	37.960	51.963	+ 36,89	31.585	46.464	+ 47,11
krajinski	25.765	32.366	+ 25,62	22.793	29.931	+ 31,32
kruševački	23.610	42.937	+ 81,86	7.695	14.509	+ 88,55

Šipkovo (krajinski srez); Gradskovo i Halovo (zaječarski srez); Ravna Banja (jablanički srez).

Okrug	kukuruz			pšenica		
	1920-1926 x 1929-1939			1920-1926 x 1929-1939		
	ha	ha	%	ha	ha	%
moravski	50.439	75.660	+ 50,00	17.800	32.836	+ 86,47
niški	26.999	41.157	+ 52,44	17.392	30.192	+ 73,60
pirotski	12.820	20.827	+ 62,46	14.214	15.517	+ 9,17
podrinski	44.751	75.319	+ 68,31	51.071	79.245	+ 55,17
požarevački	82.346	101.076	+ 22,74	38.320	43.834	+ 14,39
rudnički	14.652	16.535	+ 17,85	8.552	12.414	+ 45,16
smederevski	39.006	42.041	+ 37,78	36.459	36.066	-1,08
timočki	30.560	40.494	+ 32,51	22.617	36.364	+ 69,78
toplički	18.511	28.978	+ 56,54	18.094	29.705	+ 64,17
užički	10.567	18.678	+ 76,76	5.710	10.984	+ 92,36
čačanski	15.437	25.229	+ 69,91	4.939	9.658	+ 95,54

Izvor: kao za tabelu 7.

U Srbiji, uvećanoj nakon balkanskih ratova, izuzev Makedonije, između 1929. i 1939. godine, pšenicom i kukuruzom zasevano je, prosečno godišnje, 1.527.681 ha, ili 83,09% površine pod žitom. Najviše je bilo zasejano 1938. godine – 84,65%, kada su, u stvari, bile najprostranije površine pod kukuruzom – 49,86%, a najmanje pod pšenicom – 34,77%. Inače, najmanje površine zasejane kukuruzom bile su 1929. godine – 45,19%, a najveće pod pšenicom 1935. godine – 36,76% ukupnih žitnih površina. Ovas i ječam najviše su sejani 1930. godine, raž 1934. godine, a ostala žita 1929. godine.¹³

U odnosu na ukupne površine pod žitom u pojedinim krajevima, pšenica je najzastupljenija u beogradskom okrugu sa 52,24% površina pod zrnastim biljem, dok je najmanje bila prisutna u čačanskom okrugu na svega 19,61%. Kukuruz je najčešće sejan u požarevačkom okrugu na 67,43% žitnih površina, a najmanje u oblasti Raške, gde su, inače, najviše sejana ostala žita.¹⁴

Mnogo više, nego ukupne površine zasejane žitom, ekonomsko stanje seljaštva pokazuje odnos površina pod žitom i broja seoskih gazdinstava, kako u celoj Srbiji, još više u svakom njenom okrugu, s obzirom na njihove veoma različite setvene površine, i na različitu naseljenost. Primera radi, na jedno seosko gazdinstvo 1931. godine pripadalo je, prosečno, po 3,22 ha žitnih površina, i to zasejanih: kukuruzom – 1,46 ha, pšenicom – 1,13 ha, ječmom – 0,19 ha, ovsem – 0,23 ha, raži – 0,10 ha i raznim drugim žitom – 0,09 ha.¹⁵ I pored skromnih površina pod žitom, naročito u uslovima ekstenzivnog načina privređivanja, pa time i niske produktivnosti, seosko

13 Kao napomena 1.

14 Prosečne zasejane površine u Raškoj: pšenica 11.143 ha – 21,23%, kukuruz 7.782 ha – 14,83%, ječam 12.958 ha – 24,69%, ovas 12.389 ha – 23,61%, raž 3.556 ha – 6,78%.

15 Podatak je dobijen poređenjem broja seoskih gazdinstava i zasejanih površina 1931. godine.

gazdinstvo u Srbiji raspolagalo je sa većim žitnim površinama nego gazdinstvo u celoj Kraljevini Jugoslaviji, koje je pod zrnastim biljem imalo, prosečno 2,96 ha, pri čemu: pod kukuruzom 1,26, pod pšenicom 1,10, pod ječmom 0,23, pod ovsem 0,16, pod raži 0,13 i pod ostalim žitom 0,09 ha.¹⁶

Među okruzima u Srbiji, najveće površine pod žitom imalo je gazdinstvo u podrinskom okrugu, prosečno 4,56 ha, a onda gazdinstvo na području Kosova i Metohije 4,40 ha. Inače, pšenice je najviše sejalo gazdinstvo u podrinskom okrugu – 2,21 ha, kukuruza u požarevačkom okrugu – 2,10 ha, raži u pirotskom, a ječma, ova i ostalog žita u oblasti Raške.

Tabela 3.

Prosečne površine zasejane žitom po jednom gazdinstvu 1931.

Okrug	kukuruz	pšenica	ječam	ovas	raž	ostala žita	ukupno
beogradski	1,66	1,92	0,03	0,05	0,01		3,66
valjevski	1,75	1,98	0,03	0,20			3,96
vranjski	0,94	0,92	0,29	0,42	0,42	0,02	2,98
kragujevački	1,67	1,56	0,05	0,09	0,01	0,01	3,39
krajinski	1,34	1,30	0,04	0,04	0,05		2,79
kruševački	1,37	0,49	0,15	0,15	0,07	0,01	2,24
moravski	1,95	0,90	0,10	0,08	0,02		3,06
niški	1,15	0,96	0,37	0,25	0,17	0,11	3,03
pirotski	0,94	0,88	0,17	0,41	0,22	0,25	2,89
podrinski	1,94	2,21	0,05	0,36			4,56
požarevački	2,10	1,04	0,04	0,04	0,02		3,25
rudnički	1,11	0,76	0,07	0,29	0,01		2,24
smederevski	1,75	1,61	0,04	0,02	0,01		3,43
timočki	1,37	1,33	0,07	0,16	0,09	0,01	3,05
toplički	1,31	1,66	0,45	0,22	0,10	0,01	3,75
užički	0,74	0,44	0,03	0,42	0,05	0,05	1,75
čačanski	1,00	0,32	0,12	0,34	0,12	0,03	1,93
Kosovo i Metohija	1,82	1,43	0,58	0,36	0,14	0,05	4,40
Raška	0,37	0,70	0,78	0,68	0,16	0,27	2,97
Svega	1,46	1,13	0,19	0,23	0,10	0,09	3,22

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937. godinu, Beograd, 1938. godine; Obradena zemlja i žetveni prinos u 1931. godini, Beograd, 1932. godine.

16 Isto.

Gazdinstva u brdsko-planinskim, stočarskim krajevima, naročito u okruzima: užičkom i čačanskom, gde je i najmanje ziratne zemlje, najsiromašnije su u površinama pod žitom. Izrazito ekstenzivna i nisko produktivna ratarska proizvodnja, pri čemu je ukupan prinos jedino zavisio od veličine zasejanih površina, primoravala je seljaštvo, i ono sa većim posedom, da ne ostavlja nezasejane površine, pogotovo posle manje rodinih godina, ili u uslovima povoljne konjunktura žita, kao kada je iz nekih specifičnih razloga trebalo obezbediti što više hrane, što je naročito aktuelno postalo uoči prolećne setve 1941. godine, pošto je žetva 1940. godine dosta podbacila, a uvlačenje Kraljevine Jugoslavije u Drugi svetski rat postalo skoro izvesno. Tada su banske uprave, na predlog Ministarstva poljoprivrede, svim sreskim načelstvima poslale uputstva o organizaciji setve. Ono koje je 12. februara 1941. godine uputila Kraljevska banska uprava Drinske banovine počinjalo je: "S obzirom na sadašnje izvanredne prilike nastale su potrebe, da naše stanovništvo bude ne samo obezbeđeno sa potrebnim količinama ljudske hrane i stočne, nego i da se osiguraju veće rezerve hrane, no što je bilo u normalnim prilikama ranijih godina. Isto tako i neobično povoljna konjunktura za gotovo sve poljoprivredne proizvode, s obzirom na rat u Evropi i potrebe pojedinih država u raznim poljoprivrednim proizvodima, govori u korist povećanja proizvodnje do krajnjih mogućih granica. (...) S obzirom na ozbiljnost svetske situacije i potrebe naše zemlje u ljudskoj i stočnoj hrani, naša Otadžbina stavlja nam u dužnost da preduzmemo najenergичnije mere u pogledu iskorišćavanja i najmanjeg pedlja zemljišta za biljnu proizvodnju".¹⁷

U dopisu se, zatim, sreskim načelstvima naređivalo: 1) da ožive rad opštinskih odbora, obrazovanih 1939. godine, radi ukazivanja pomoći siromašnim zemljoradnicima u obradi zemlje, kao i njihovog snabdevanja spravama, semenom, ljudskom i stočnom radnom snagom, u vidu pozajmice, mobe i slično; 2) da sa poljoprivrednim referentom razvije što širu propagandu o potrebi zasejavanja svih ziratih površina; 3) da pospeši obrađivanje i parcela ostavljenih da se "odmaraju"; 4) da utiče na blagovremenu i što kvalitetniju obradu, i da organizuje kolektivnu pomoć, u ljudstvu i stoci, siromašnim poljoprivrednicima, kao i onim gazdinstvima iz kojih su muškarci otišli na vojnu vežbu.¹⁸

Dopunom ovog naređenja, od 19. februara 1941. godine, neki zadaci se još više konkretizuju, pa se ističe osnivanje seoskih veća u koja bi, na osnovu naređenja Ministarstva vojske i mornarice, ulazili najugledniji ljudi iz sela, koji nisu vojni obveznici. Zatim, ukazuje se na dužnost da imućniji pomognu siromašnijima. Takođe, naglašava se: "Siromašnijim zemljoradnicima, koji su inokosni i koji nemaju čime uzorati svoju zemlju, ili se nalaze na vojnoj vežbi ili negde na radu izvan svog stalnog boravišta, dužno je selo,

17 Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Poljoprivredno odeljenje, sig. 3074/41.

18 Isto.

mobom i na vreme svu raspoloživu oranicu uzorati i zasejati".¹⁹ Realizacija ovih zahteva otpočela je veoma brzo. Tako, na primer, načelnik tamnavskog sreza, izveštavajući Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine, 31. marta 1941. godine, ističe: "Načelstvo je preko opštinskih uprava i seoskih veća nastojalo da se obrade i zaseju sve ziratne površine zemljišta, tako da se siromašnim zemljoradnicima, koji su pozvani na vojnu dužnost, putem moba, uzajamnih pozajmica, pa i kulukom, obrade sve ziratne površine".²⁰ Istovremeno, sreski načelnik naglašava i da se raspoloživa stoka u srezu maksimalno koristi, a da je razmenom, pozajmicom i kupovinom obezbeđeno dovoljno semena.²¹ Slično su javljala i ostala sreska načelstva, neka i mnogo brže, kao recimo načelstvo sreza posavskog, 17. marta 1941. godine. Međutim, i pored početnih uspeha, ove mere banskih uprava, odnosno same države, nisu mogle dati očekivane rezultate, jer je cela zemlja ubrzo bila zahvaćena vihorom Drugog svetskog rata.

Izrazito ekstenzivan način privređivanja i česte elementarne nepogode osnovni su razlozi veoma niske produktivnosti u proizvodnji žita u Srbiji između dva svetska rata, naročito izraženoj u prvim posleratnim godinama. Tako je, na primer, prosečan prinos pšenice u Srbiji, pogotovo 1921. i 1922. godine, kada su bile velike suše, bio znatno niži nego u Hrvatskoj i Vojvodini. Naravno, izražene su bile i razlike između pojedinih okruga, u samoj SRBiji, u zavisnosti od kvaliteta zemljišta, položaja i klimatskih prilika, kao i od kvaliteta obrade.

Tabela 4.

Prosečan godišnji prinos pšenice u mc/ha

Okrug	1920.	1921.	1922.	1923.	prosek
beogradski	6,98	5,56	4,92	10,10	6,89
valjevski	4,68	6,37	4,84	10,69	6,65
vranjski	8,38	10,45	5,88	7,09	7,95
kragujevački	8,50	10,54	5,89	11,35	9,07
krajinski	4,78	7,99	4,43	8,35	6,39
kruševački	6,30	6,87	5,35	10,08	7,15
moravski	6,23	8,17	5,64	11,21	7,81
niški	11,72	7,58	6,31	9,02	8,66
pirotski	6,92	7,12	6,18	9,19	7,35
podrinski	9,23	7,41	7,36	13,96	9,49
požarevački	9,75	4,47	6,50	9,88	7,65
rudnički	5,00	10,69	5,07	14,25	8,75

19 Isto,

20 Isto,

21 Isto,

Okrug	1920.	1921.	1922.	1923.	prosek
smederevski	8,73	8,06	6,78	12,03	8,90
timočki	8,22	9,64	7,22	9,51	8,65
toplički	6,15	8,48	6,64	8,66	7,48
užički	7,14	6,06	4,70	7,23	6,28
čačanski	8,41	9,47	4,65	10,50	8,26
Prosek	7,76	7,75	6,03	10,54	8,02
Hrvatska		12,80	8,23	10,80	10,61
Vojvodina	8,13	9,42	18,14	10,69	9,10

Izvor: Momčilo Isić, "Seljaštvo u Srbiji 1918-1925", Beograd 1995. godine.

Slično je bilo i sa proizvodnjom kukuruza, koja je u Srbiji 1922. godine bila za 25,80% manja nego prethodne godine, iako je u celoj Kraljevini SHS 1922. godine kukuruza proizvedeno za 5,68% više nego 1921. godine.²²

Porast produktivnosti, prvenstveno kod pšenice, započeo 1923. godine, nastavljen je kod skoro svih vrsta žita i u narednim godinama, naravno uz izvesne razlike između pojedinih krajeva.

Tabela 5.

Prosečan prinos žita sa jednog hektara u mc 1923-1926. godine

Oblast	1923.	1924.	1925.	1926.
valjevska	6,86	22,06	15,14	13,12
kosovska	6,40	9,99	13,12	13,35
kruševačka	11,36	22,53	17,90	12,51
moravska	9,94	22,62	12,97	15,66
niška	8,94	11,29	17,19	14,99
podrinska	6,47	18,69	14,67	16,86
požarevačka	4,70	19,21	14,47	13,60
raška	9,65	14,95	10,45	12,17
timočka	12,60	13,45	13,26	7,95
užička	7,16	11,81	9,77	8,55
šumadijska	13,37	16,75	14,30	13,24

Izvor: B. Đ. Milošević, "O žetvenom prinosu hrane 1928. godine", Glasnik Ministarstva poljoprivrede.

I pored smanjenja zasejanih površina od 3,93%, u odnosu na period 1903-1910, prosečan godišnji prinos žita u predkumanovskoj Srbiji između 1920. i 1926. godine bio je povećan za 7,94%, prvenstveno zahvaljujući uvećanoj proizvodnji kukuruza i pšenice, žita najzastupljenijeg u ishrani i

²² "Obradena zemlja i žetveni prinos" 1922. i 1921. godine; "Obradena zemlja i žetveni prinos" 1923. i 1922. godine.

najtraženijeg na tržištu. Inače, kukuruz i pšenica su imali i najveći prinos po jednom hektaru.

Tabela 6.

Prosečna godišnja proizvodnja žita u Srbiji

Vrste žita	1903-1910	1920-1926	+ ili - %	1903-1910	1920-1926	+ ili - %
	ukupno mc			mc/ha		
kukuruz	5.247.746	6.196.651	+ 18,08	9,50	11,67	+ 22,84
pšenica	3.090.589	3.332.978	+ 7,84	8,35	8,56	+ 2,51
ječam	795.257	489.183	-38,49	7,70	7,92	+ 2,86
ovas	540.030	504.621	-6,56	5,20	6,53	+ 15,92
raž	290.295	231.715	-20,18	6,23	6,79	+ 8,99
Svega	9.963.917	10.755.148	+ 7,94	8,48	9,83	+ 15,92

Izvor: B. Đ. Milošević, "O proizvodnji i potrošnji hlebnih žita u našoj Kraljevini", Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda, 22. april - jun 1928, str. 143.

Mada povećana u posleratnim godinama, produktivnost svih vrsta žita u predkumanovskoj Srbiji bila je ispod jugoslovenskog proseka, čak i kada uporedimo proizvodnju u Srbiji iz razdoblja 1920-1926, sa prosečnim jugoslovenskim godišnjim prinosom u periodu između 1920. i 1927. godine, dakle, uključujući i 1927. godinu, kada je u Jugoslaviji prosečan prinos žita po jednom hektaru bio 40,35% niži nego 1926. godine, odnosno 38,80% od prosečnog prinosa po hektaru u periodu 1923-1926.²³

Tabela 7.

Prosečna godišnja proizvodnja žita u Srbiji i Jugoslaviji

Vrste žita	Jugoslavija 1920-1927		Srbija 1920-1926		% u ukupnoj količini žita		% učešća Srbije u ukupnoj
	ukupno mc	mc/ha	ukupno mc	mc/ha	Jugosl.	Srbija	
kukuruz	26.025.321	13,10	6.196.651	11,67	52,71	57,61	23,81
pšenica	15.811.423	9,68	3.332.978	8,56	32,02	30,99	21,08
ječam	2.881.372	7,78	489.183	7,92	5,83	4,55	16,98
ovas	3.088.498	8,12	504.621	6,53	6,25	4,69	16,34
raž	1.570.802	7,89	231.715	6,79	3,18	2,15	14,75
Svega	49.377.416	10,81	10.755.148	9,83	100,00	100,00	21,78

Izvor: B. Đ. Milošević, n.r., str. 124 i 142.

Osim izvesne razlike u produktivnosti žita, između Srbije i Jugoslavije postojale su izvesne razlike i u učešću pojedinih vrsta žita u ukupnom godišnjem prinosu. Srbija je jedino prednjačila u kukuruzu, najdominantniji vrsti žita, dok su sva ostala žita bila prisutnija u Jugoslaviji.

²³ B. Đ. Milošević, *O žetvenom prinosu hrane 1928*, Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda, 24. oktobar - decembar 1928, str. 120.

Veća produktivnost žita u Srbiji, kao uostalom i u celoj Jugoslaviji, nije, međutim, dugo trajala. U pojedinim krajevima ona je, na primer, 1927. i 1928. godine, bila i četvorostruko niža nego 1926. godine.

Tabela 8.

Opadanje produktivnosti žita u Srbiji 1927. i 1928. godine

Oblast	prosečan prinos mc/ha		% u odnosu na 1926.		prinos po ha 1924/26	
	1927.	1928.	1927.	1928.	1927.	1928.
valjevska	7,85	3,28	59,83	25,00	46,81	19,56
kosovska	4,47	3,54	33,48	26,52	36,58	28,97
kruševačka	7,37	6,32	58,91	50,52	41,76	35,81
moravska	5,22	9,19	33,33	58,68	30,56	53,80
niška	3,58	4,42	23,88	29,49	24,71	30,50
podrinska	5,89	5,46	34,93	32,38	35,18	32,62
požarevačka	8,19	5,41	60,22	39,78	51,97	34,33
raška	6,69	4,22	54,97	34,67	53,43	33,71
timočka	5,34	2,34	67,17	29,43	46,23	20,26
užička	5,39	5,99	63,04	70,06	53,68	59,66
šumadijska	4,13	4,78	31,19	36,10	27,98	32,38

Izvor: B. Đ. Milošević, O žetvenom prinosu hrane 1928. godine, Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda.

Zbog izuzetno sušne i nerodne 1927. godine, prosečan ukupni godišnji prinos žita u predkumanovskoj Srbiji, u periodu između 1923. i 1927. godine, bio je za 14,84% niži nego u razdoblju 1920-1926. godine. Najviše je podbacio kukuruz, 19,37%. Katastrofalno opadanje njegove produktivnosti 1928. godine, za skoro 60%, prouzrokovalo je smanjenje 26% ukupne količine žita u odnosu na prosečan godišnji prinos u periodu 1920-1926. godine, iako je od svih ostalih žita ostvaren veći prinos u 1928. godini.

Tabela 9.

Proizvodnja žita u Srbiji 1923-1928. godine

Vrste žita	1923-1927.		1928.	
	prosečno mc	% u odnosu na 1920-1926.	ukupno mc	% u odnosu na 1920-1926.
kukuruz	4.996.063	80,62	2.505.088	40,43
pšenica	2.954.706	88,65	3.993.116	119,81
ječam	487.068	99,57	586.117	119,81
ovas	469.312	93,00	578.334	114,61
raž	252.347	108,90	295.705	127,61
Svega	10.159.496	85,16	7.958.360	74,00

Izvor: B. Đ. Milošević, "O žetvenom prinosu hrane 1928. godine", Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda.

Zahvaljujući uvećanju površina pod žitom, od blizu 30%, kao i unapređenju proizvodnje, u predkumanovskoj Srbiji, uvećanoj samo područjima

dobijenim od Bugarske Nejskim ugovorom 1919. godine, proizvodnja žita između 1929. i 1939. godine iznosila je godišnje, u proseku, 17.097.197 mc, ili čak 58,97% više nego u periodu 1920-1926. godine. Naročito je povećana proizvodnja pšenice, za 77,91%, što je još jedan od pokazatelja intenziviranja ratarske proizvodnje, pa i ukupne zemljoradnje u Srbiji tokom tridesetih godina.

Tabela 10

Proizvodnja žita u Srbiji 1929-1939. godine

Vrste žita	prosečan godišnji prinos		+ ili – u odnosu na 1920-1926.			
	ukupno mc	mc/ha	mc	%	mc	%
kukuruz	9.715.139	12,98	+ 3.518.481	56,78	+ 1,31	11,22
pšenica	5.929.791	10,36	+ 2.596.813	77,91	+ 1,80	21,03
ječam	507.209	9,83	+ 18.026	3,68	+ 1,92	24,12
ovas	595.920	6,66	+ 91.299	18,09	-1,46	17,98
raž	349.138	7,85	+ 117.421	50,67	-0,04	0,51
Svega	17.097.197	11,35	+ 6.342.049	58,97	+ 1,52	15,46

Izvor: "Obradena zemlja i žetveni prinos" (publikacije za period 1929-1932), "Poljoprivredna godišnja statistika" (publikacije za period 1933-1939).

Najčešće, usled dugotrajnih suša, seljaštvo u Srbiji je imalo različito rodne godine. Izrazito nerodne godine za strmna žita bile su 1932. i 1935. godina. Prosečan prinos sa jednog hektara pšenice 1932. godine iznosio je 7,98 mc, a 1935. godine 7,21 mc, dok je prosečan prinos u periodu 1929-1939. bio 10,46 mc. Inače, 1935. godine je i kukuruz najviše podbacio, jer je ostvaren prinos od svega 8,36 mc po hektaru, što je čak za 4,62 mc manje od prosečnog prinosa za ceo period. Ostala strmna žita najniže prinose dala su 1935. godine, i to: ječam 7,90 mc/ha, ovas 5,33 mc/ha, raž 6,67 mc/ha.²⁴

U poslednjoj mirnodopskoj godini najviše je podbacila pšenica. Međutim, kako raspoložemo samo podacima za deo Srbije pod nemačkom upravom u toku Drugog svetskog rata, ne možemo praviti poređenja sa rezultatima žetve u celoj Srbiji 1939. godine, odnosno prosečnim prinosima u periodu 1929-1939. godine, već samo sa proizvedenim količinama žita u prethodnom periodu, ali na istom prostoru. U odnosu na prosečan godišnji prinos 1936-1938. godine, 1940. godine je proizvedeno 23,92% manje žita, pri čemu je produktivnost bila za 22,34% niža. Nešto povoljniji je bio odnos u poređenju sa prethodnom, 1939. godinom, pošto je žita bilo 1940. godine manje za 16,11%, a prinos po hektaru niži za 13,57%.

24 Kao napomena 1.

Tabela 11.

Proizvodnja žita u Srbiji 1940. godine

Vrste žita	ukupan prinos u		% u odnosu na proizvodnju			
	mc	mc/ha	1936-1938.		1939.	
kukuruz	9.861.346	12,94	-22,39	-20,07	-4,88	-1,22
pšenica	5.002.385	8,92	-30,55	-29,32	-32,61	-30,85
ječam	477.231	10,12	-11,61	-6,30	-18,82	-17,05
ovas	650.066	8,00	+ 1,90	-4,19	-2,13	-1,23
raž	301.491	8,80	-6,67	-8,14	-14,77	-12,00
Ukupno	16.112.519	10,95	-23,92	-22,34	-16,11	-13,57

Izvor: "Poljoprivredna proizvodnja u Srbiji i Banatu 1940. godine", Beograd 1941. godine.

Mada ukupna godišnja proizvodnja žita u Srbiji između dva svetska rata predstavlja značajan pokazatelj ekonomskih prilika na selu, one se mogu potpunije sagledati praćenjem proizvodnje žita u svakom okrugu, budući da se oni u znatnoj meri razlikuju po kvalitetu zemljišta i načinu njegove obrade, po geografskom položaju i klimatskim uslovima i sl. Posledica tih razlika su, naime, veoma različiti žetveni prinosi i nejednaka produktivnost zasejanog žita.

U periodu između 1920. i 1926. godine najviše žita godišnje proizvelo se u požarevačkom okrugu, a najmanje u užičkom.²⁵ Ukupni godišnji prinosi kukuruza bili su najveći u požarevačkom, pšenice u podrinskom, ječma u niškom, a ovasa i raži u vranjskom okrugu, dok su najviši prinosi ostvarivani: kukuruza u smederevskom, pšenice u topličkom, ovasa u podrinskom, ječma u smederevskom i raži u beogradskom okrugu.²⁶ Inače, u ovom razdoblju, prosečan godišnji prinos žita u sedam okruga nije dostigao prosek iz perioda 1903-1910. (beogradski, kruševački, moravski, niški, požarevački, smederevski i užički). Najveći porast ukupno proizvedenih količina žita ostvarilo je seljaštvo u vranjskom i pirotskom okrugu, i to ne samo povećanjem zasejanih površina, već, prvenstveno, podizanjem nivoa proizvodnje, odnosno njene produktivnosti, koja je, takođe, u ovim okruzima imala najveći porast. Godišnji prosečni prinosi kukuruza najviše su porasli u valjevskom okrugu, a najviše opali u užičkom okrugu. Istovremeno, njegova

25 U požarevačkom okrugu se proizvodilo 1.266.702 mc žita, a u užičkom okrugu svega 152.041 mc.

26 Prosečni ukupni godišnji prinosi u periodu 1920-1926. iznosili su 873.735 mc kukuruza u požarevačkom, 487.155mc pšenice u podrinskom, 91.815 mc ječma u niškom, 67.866mc ovasa i 70.673 mc raži u vranjskom okrugu. Istovremeno, najviši prinosi bili su: kukuruza 13,85 mc/ha u smederevskom, 9,50 mc/ha pšenice u topličkom, 9,41 mc/ha ovasa u rudničkom, 10,21 mc/ha ječma u smederevskom, 10,72 mc/ha raži u beogradskom okrugu.

produktivnosti najviše se poboljšala u timočkom, a najmanje u užičkom okrugu. S druge strane, proizvodnja pšenice opala je čak u devet okruga, najviše u užičkom, dok je najveći porast imala u krajinskom i timočkom okrugu. Najveći napredak u pogledu visine prinosa postigli su, međutim, seljaci u vranjskom i pirotskom okrugu. U proizvodnji ovsa, čak u 11 okruga, seljaštvo nije dostiglo predratni godišnji prosek, dok je najveći porast, skoro trostruki, ostvarilo seljaštvo u krajinskom okrugu. Naročito je opala proizvodnja ječma, u 13 okruga, najviše u beogradskom, a produktivnost u osam okruga, najviše u kragujevačkom. Raž se manje proizvodila u 10 okruga, pogotovo u podrinskom, a produktivnost je najviše opala u smederevskom okrugu.

Redosled najvećih proizvođača pojedinih vrsta žita ostao je isti i u periodu 1929-1939. godine, ali su proizvedene znatno veće količine. U požarevačkom okrugu, gde je prosečna godišnja proizvodnja žita bila iznad 2.000.000 mc, proizvedena godišnja količina kukuruza veća je čak za 73,29% od one u periodu 1920-1926. godine, a pšenice u nekoliko okruga i za preko 100% (beogradski, vranjski, kruševački, moravski, niški, timočki, toplički, užički i čačanski). Uvećanu produkciju nije, međutim, pratilo i srazmerno povećanje produktivnosti. Tako je, na primer, jedino u beogradskom i užičkom okrugu prosečan prinos pšenice po hektaru bio veći za preko 50%. U podrinskom okrugu su za 48,76% veće količine pšenice proizvedene čak pri opadanju produktivnosti od 1,89%, dok je još izraženiji takav slučaj bio kod proizvodnje kukuruza u pirotskom i vranjskom okrugu. U vranjskom okrugu je, na primer, prosečna godišnja proizvodnja kukuruza u periodu 1929-1939, bila za 50,86% veća nego u razdoblju 1920-1926, mada je prinos po hektaru bio za 10,74% niži. Takođe, i u pirotskom okrugu ostvarena je za 24,11% veća proizvodnja, iako je prinos po hektaru bio čak za 20,75% niži. Nesumnjivo, zasejane površine su se brže širile, nego što se unapređivala proizvodnja.

Različiti ukupni godišnji prinosi i različita produktivnost u proizvodnji žita u pojedinim okruzima nisu, međutim, uvek i dovoljni razlozi da se neki okruzi smatraju za prevashodne proizvođače kukuruza, drugi pšenice, ili nekog drugog žita. Primera radi, dok je podrinski okrug prvi, i po prosečnoj godišnjoj proizvodnji pšenice, i po njenom učešću u ukupno proizvedenim godišnjim količinama žita u okrugu, dotle su u učešću kukuruza u proizvedenom žitu, kruševački okrug, i posebno moravski, ispred požarevačkog okruga, najvećeg proizvođača kukuruza. Takođe, u proizvodnji ovsa prednjači vranjski okrug, ali je, u odnosu na proizvedenu količinu žita u okrugu, on tek na petom mestu među svih 17 okruga. S druge strane, niški okrug je na prvom mestu, u oba slučaja, kad je u pitanju proizvodnja ječma, kao i vranjski okrug u proizvodnji raži.

Tokom tridesetih godina, prosečne godišnje učešće proizvedenih količina kukuruza u ukupno proizvedenom žitu opada u najvećem broju okruga.

Znatnije povećanje prisutno je samo u okruzima: pirotskom, podrinskom i požarevačkom, upravo tamo gde je opala proizvodnja pšenice. Ostala žita su, takođe, sve manje proizvedena. Među proizvedenim žitom, ova je, na primer, više samo u kruševačkom okrugu, ječma u čačanskom i, skoro neznatno, u krajinskom, a raži u okruzima: valjevskom, vranjskom, pirotskom, podrinskom, smederevskom, timočkom i čačanskom. U poređenju pak sa predratnim stanjem, među proizvedenim žitom, kukuruza je znatno više u većini okruga, odnosno manje ga je samo u okruzima: vranjskom, niškom, rudničkom, timočkom i užičkom. Pšenice je manje u okruzima: beogradskom, valjevskom, pirotskom, podrinskom i smederevskom. Ova je jedino više u krajinskom i užičkom, a ječma u čačanskom okrugu, a raži u okruzima: valjevskom, vranjskom, pirotskom, smederevskom i užičkom.

Znatno više od pšenice kukuruz je proizvođen i na području Kosova i Metohije, koje je prisajedinjeno Srbiji posle balkanskih ratova, za razliku od oblasti Raške, gde je nešto prisutnija pšenica, ali i gde su više, nego u bilo kojem okrugu, proizvedeni ječam i ovas.

Koliko, zapravo, proizvodnja žita u Srbiji zadovoljava potrebe seljaštva najbolje se može sagledati upoređivanjem proizvedenih godišnjih količina sa brojem poljoprivrednih gazdinstava i poljoprivrednog stanovništva, odnosno količina žita potrebnog za njihovu ishranu i setvu. Naravno, za potpuno sagledavanje neophodno bi bilo takva poređenja izvršiti za svaku godinu, budući da su se prinosi iz godine u godinu znatno razlikovali. Ali, s obzirom da nam za to trebaju i precizni podaci o broju gazdinstava i poljoprivrednog stanovništva, iz godine u godinu, odlučili smo se da prikazemo realno stanje u 1931. godini, uz napomenu da je ono bilo bolje ili lošije, u zavisnosti od stepena porasta ili opadanja žetvenog prinosa.

Poljoprivredno gazdinstvo u Srbiji 1931. godine proizvodilo je, u proseku, za 15,67% manje žita nego gazdinstvo u celoj Kraljevini Jugoslaviji, prvenstveno zbog znatno veće produktivnosti kukuruza, čiji je prosečan prinos po hektaru u Jugoslaviji iznosio 12,83 mc, a u Srbiji 8,84 mc. Otuda je, na primer, gazdinstvo u Jugoslaviji raspolagalo sa 19,71% više kukuruza nego ono u Srbiji. Takođe, i svim ostalim žitima bilo je bogatije gazdinstvo u Jugoslaviji, mada, u ukupnoj količini žita gazdinstvo u Srbiji raspolaze sa više pšenice, ječma i ova. Međutim, i pored toga, gazdinstvo u Srbiji upotrebljava za ishranu manje pšenice, a znatno više kukuruza nego poljoprivredno gazdinstvo u Jugoslaviji.

Zbog manje proizvodnje, a veće upotrebe u ishrani, gazdinstvo u Srbiji je imalo viška kukuruza, uzimajući u obzir i količine za setvu, a od svega 10,19%, dok je taj višak kod gazdinstva u Jugoslaviji iznosio čak 44,76%. Inače, gazdinstvu u Srbiji preostajalo je ukupno 25,44% proizvedenog žita, a gazdinstvu u Jugoslaviji 41,90%.

Tabela 12.

**Proizvodnja i potrošnja žita po jednom poljoprivrednom gazdinstvu
1931. godine**

	Jugoslavija						Srbija					
	u kilogramima											
Proizvedeno	1.354	1.613	197	133	97	3.394	1.190	1.295	175	122	80	2.862
%	39,89	47,52	5,80	3,92	2,86	100	41,58	45,25	6,11	4,26	2,79	100
Utrošeno za ishranu	521	843	161	11	140	1.676	481	1.118	132	19	102	1.852
%	31,08	50,30	9,61	0,66	8,35	100	25,97	60,37	7,13	1,02	5,51	100
Utrošeno za setvu	176	48	36	16	20	296	178	45	27	13	19	282
%	59,46	16,22	12,16	5,40	6,76	100	63,12	15,96	9,57	4,61	6,74	100
Razlika	+657	+722		+106	-63	+1.422	+531	+132	+16	+101	-41	+728
%	48,52	44,76		79,70	64,95	41,90	44,62	10,19	0,14	82,72	5,25	25,44

Izvor: "Obradena zemlja i žetveni prinos 1931. godine", Beograd, 1932. godine; "Potrošnja hlebnih žita u Jugoslaviji, Beograd 1928. godine.

Zbog nejednakih uslova proizvodnje žita u pojedinim okruzima, velike su razlike i u visini prosečnih godišnjih prinosa po jednom poljoprivrednom gazdinstvu od okruga do okruga. U periodu između 1929. i 1939. godine najviši prinos ostvarila su poljoprivredna gazdinstva u valjevskom i podrinskom okrugu, a najmanji ona u izrazito stočarskim krajevima, okruzi: pirotski, užički, čačanski i oblast Raške.²⁷ Pšenice je najviše u ambarima gazdinstava u okruzima: beogradskom, podrinskom i topličkom, a najmanje kod gazdinstava u užičkom i čačanskom okrugu. Najviše kukuruza, među proizvedenim žitom, imala su gazdinstva u požarevačkom i podrinskom okrugu, a najmanje gazdinstva u oblasti Raške i u pirotskom okrugu.²⁸ Najveći proizvođači ostalog žita su: ječma – gazdinstva na Kosovu i Metohiji, ova – gazdinstva u Raškoj, a raži – gazdinstva u vranjskom okrugu.

Žitom najsiromašnija gazdinstva u okruzima: pirotskom i užičkom, i u Raškoj ne mogu ni da podmire potrebe ishrane i setve, pogotovo ona u pirotskom okrugu, kojima nedostaje čak 55,77% od proizvedenog žita. U Raškoj gazdinstvima je za ishranu i setvu trebalo još 36,98% žita, a onima u

27 Prosečan godišnji prinos žita između 1929. i 1939. u gazdinstvima valjevskog okruga iznosio je 5.023 kg, a u podrinskom okrugu 5.495 kg, dok su te količine u izrazito stočarskim okruzima bile: u pirotskom okrugu 1.515 kg, u užičkom 1.442 kg, u čačanskom 1.978 kg i u Raškoj oblasti 1.701 kg.

28 Gazdinstva u beogradskom okrugu proizvodila su 2.160 kg pšenice, u podrinskom 2.052 kg, u topličkom 2.008 kg. Gazdinstva u požarevačkom okrugu proizvodila su godišnje 3.772 kg kukuruza, u podrinskom 3.115 kg. Istovremeno, gazdinstva u užičkom okrugu raspolagala su sa svega 378 kg pšenice, a ona u čačanskom sa 368 kg, dok je gazdinstvo u Raškoj imalo svega 380 kg kukuruza, a ono u pirotskom okrugu 662 kg.

užičkom okrugu 26,42%. Interesantno je, međutim, napomenuti da gazdinstva u Raškoj i u užičkom okrugu pšenice imaju i više nego što koriste za ishranu i setvu, u užičkom okrugu 44,11%. Očito, izvesne količine pšenice, kao najskupljeg žita, morale su se prodati, ne samo da bi se došlo do neophodno potrebnog novca, za podmirenje poreskih i dužničkih obaveza, nabavku zanatskih i industrijskih proizvoda, već i da bi se kupile veće količine jeftinijeg žita: kukuruza, ječma, raži, pa i ovsu, koja se, upravo, na ovim područjima i najviše upotrebljavaju za ishranu.

S obzirom da se i u gazdinstvima u ostalim okruzima, izuzev u kruševačkom i pirotskom okrugu, pojavljuju viškovi pšenice, čija je proizvodnja daleko ispod količine žita potrebnog za ishranu, neosporno je da seljaštvo pšenicu proizvodi, u znatnoj meri, za tržište, često i da bi razlikom u ceni između nje i ostalog žita došlo do dodatnih količina žita neophodnih za ishranu i setvu, a uglavnom da bi tim novcem podmirilo razne druge potrebe gazdinstva i pojedinih njegovih članova.

U količinama proizvedenog žita nisu se razlikovala samo gazdinstva u pojedinim okruzima, već i u samom okrugu, budući da su uslovi za proizvodnju žita bili veoma različiti i u srezovima istog okruga, pa i unutar samog sreza, prvenstveno u zavisnosti od površine poseda kojima je gazdinstvo raspolagalo. Sitnoposednička gazdinstva nisu, naime, ni u najrodnijim godinama mogla proizvesti dovoljno žita, čak i u izrazito ratarskim krajevima. Otuda je, na primer, početkom tridesetih godina na području predkumanovske Srbije žito za ishranu kupovalo 49,43% poljoprivrednih gazdinstava, u pojedinim srezovima ča ki preko 60%.²⁹ Naročito su oskudevala gazdinstva

²⁹ Procenat gazdinstava koja su svake godine kupovala žito za ishranu u pojedinim srezovima: alesiinački 33,09; banjanski 31,85; belički 43,57; belopalanački 40,12; boljevački 47,64; brzopalanački 62,23; golubački 35,01; despotovački 47,03; dobrički 32,82; žički 42,94; župski 80,56; zaglavski 41,32; zaječarski 32,82; zviški 30,50; ključki 61,12; kopaonički 68,65; kosanički 45,50; krajinski 30,72; levački 41,14; lužnički 65,09; mlavski 52,15; moravski (niški okrug) 40,53; negotinski 26,24; nišavski 48,15; niški 33,14; paraćinski 51,87; porečki 27,90; prokupački 39,67; ravanički 25,52; ražanjski 42,83; rasinski 45,16; resavski 59,25; svrljiški 57,49; temnički 52,85; timočki 43,30; trstenički 53,44; homoljski 51,41; caribrodski 63,55; (Moravska banovina) vračarski 40,94; gročanski 40,94; bružanski 42,31; orašački 8,65; jasenički 47,60; kačerski 77,60; kolubarski 48,16; kosmajski 52,37; kragujevački 26,55; lepenički 65,25; moravski (požarevački okrug) 54,01; oraški 31,18; podunavski 23,42; požarevački 28,42; posavski 46,78; ramski 32,17; takovski 29,92; oplenački 22,90; mladenovački 50,03; (Dunavska banovina); azbukovački 60,10; ariljski 66,18; valjevski 41,66; dragačevski 66,67; zlatiborski 85,85; jadarški 55,97; kolubarski 55,51; ljubički 51,73; mačvanski 53,48; moravički 53,13; podgorski 65,83; požeški 57,04; posavski 49,51; posavotamnanski 62,99; pocerski 34,13; rađevski 38,90; račanski 63,07; tamnavski 47,29; trnavski 36,25; užički 49,53; crnogorski 77,89; (Drinska banovina) bosiljgradski 50,61; vlasotinački 82,88; jablanički 51,56; leskovački 53,27; masurički 59,04; poljubički 63,30; pčinjski 69,23; (Vardarska banovina); studenički 50,61; (Zetska banovina); /Milan Komadinić, "Problem seljačkih dugova", Beograd, 1934, tabele/.

u Raškoj,³⁰ dok je nešto povoljnije stanje bilo na području Kosova i Metohije, koje je nakon balkanskih ratova pripalo Srbiji.³¹ Inače, tokom tridesetih godina, do početka Drugog svetskog rata, u srbijaskom delu Drinske banovine, skoro svake godine, žita do nove žetve nije imalo čak 52,07% gazdinstava, pogotovo u planinskim srezovima užičkog okruga.³²

Momčilo Isić

Summary

Grain Production in Serbia Between Two World Wars

More than 90% of plow land in Serbia between two world wars was under cereals, mainly under maize and wheat, grains most frequently used in human consumption. Compared with total areas under cereals, most wheat was grown in the Belgrade, and maize in the Požarevac District, while least wheat was in the Čačak, and maize in the Raška District. The greatest average area under wheat per household was in the Podrinje District, maize in Požarevac, rye in Vranje, barley, oats and other cereals on a farm in Raška.

Given predominantly extensive production methods, total grain yield mainly depended on the area sown, while average yield depended on natural conditions. Productivity in Serbia was lower for all cereal varieties than in the Kingdom of Yugoslavia. The average annual yield per hectare in Serbia 1920-1926 was, for example, 913 kg/ha, and in Yugoslavia 1081 kg/ha in the period 1920-1927.

Most grain between 1929 and 1939 produced farms in the Valjevo and Podrinje Districts (5,023 and 5,495 kg respectively), and least in the Užice District – only 1,422 kg. A farm in the Belgrade District produced 2,160 kg wheat on the average, while in the Užice District the output was only 378 kg per farm. The highest output of maize was in the Požarevac District (3,272 kg) and in Raška 380 kg.

In the early 1930s, in the territory of Serbia north of Kumanovo as many as 49.43% farm households did not have enough cereals for food, while during the 1930s and until World War II in the Serbian part of the Drina *banovina* 52.07% of farm households bought grain for bread.

30 Procenat gazdinstava u Raškoj koja početkom tridesetih godina nisu imala žita do nove žetve: deževski srez 40,39; mileševski 54,22; novovaroški 32,55; pribojdski 75,45; sjenički 70,85; štavički 51,03.

31 Procenat gazdinstava koja su bila bez žita na Kosovu i Metohiji: vučitrnski 36,36; gujilanski 44,28; gorski 47,75; gračanički 28,72; kačanički 36,46; lapski 46,16; nerodimski 48,31; podgorski 56,17; šarplaninski 37,14; drenički 41,18; kosovomitrovački 31,42; podrimski 50,02; (Milan Komadinić, n. d.).

32 Žita do nove žetve nije imalo u srezu: ariljskom 69,52%, azbukovačkom 68,19, račanskom 73,91%, mačvanskom 39,25%, valjevskom 72,01, posavotannavskom 49,39%, dragačevskom 60,05% moravičkom 74,34%, podgorskom 52,77%, crnogorskom 63,96%, rađevskom 47,41%, jadranskom 59,24%, kolubarskom 49,82%, posavskom 26,21%, požeškom 67,12%, ljubićskom 8Č, tamnavskom 38,34%, užičkom 47,73%, zlatibirskom 78,24%, trnavskom 23,56%, pocerskom 49,69%. (Milan Obradović, "Selo Drinske banovine u brojevima", Sarajevo, 1939. godine.)